

ТАРИХИ ХАТТАРҒА МӘН БЕРЕТИН УАҚЫТ КЕЛДІ

Роза ҚАДЫСОВА,
тарих ғылымдарының
докторы, профессор,
Павлодар облысы мәдениет
басқармасының бастығы

ұлына белгілі ғалым Әлкей Марғұлан мен қайраткер тұлға, жазушы Жүсіпбек Аймауытов жазған.

Бұл хаттар арқылы тарихи тұлғалардың ағалынілі қарым-қатынасын, шығармашылық байланысын және т.б. анықтауды қажет жағдайларға күе боламыз.

Академик Ә.Марғұлан 1928-29 жылдары Ленинград, Мәскеу және Шымкент қалаларынан Мәшһүр Жүсіпке бірнеше хат жолдайды.

Хаттардың бірі: «Бұқаржыраумен «Қозы Көрпеш» әңгімесі. Сіздің жинаған «Қозы Көрпештен» жалғызақ Шәкәрім мен Мұхтар жинаған «Қозы Көрпеш» тәуір. Ал, Радловпен Қазанда басылған «Қозы Көрпештен» сіздікі артық. Шәкәрім мен Мұхтардікі – Жанақақынның айтқанынан жазылған екен. Онда сурет жағы күшті, сіздікінің дәлелдері көп» – деп басталады.

Одан әрі:

- Осы Ленинградтың мемлекеттік кітапханасынан Қазанда басылған сіздің екі кітабыңызды тауып оқыдым. Бір кітабыңыз Шортанбай ақынның зарлы сарынымен жазылған. Жақсы екен. Маган жақсы әсер қалдырыды. Түбінде қазақ әдебиетінің тарихы зерттелсе, зар заман ақындарының бірі болып, сіз де тарихтан орын алатын ретініз бар көрінеді. Кітабыңыздың бірінің аты «Сарыарқаның кімдікі екендігі» жайында. Енді біреуі «Хал ахуал» – деген кітап. Кейінгі кітабыңыздың ішінде 1905 жылғы тәңкеріс, реакция дәүірі болсын, билердің, ауылнайладың жемқорлығы жақсы айтылған. Қысқасы, сіздің сарыныңыз – ой айтылған – өмірге толған көрінеді. Мен, ол, «Басылған кітап

Xат тарихы – жазу тарихымен сабактас. Бүгінгі этнографтар тарихи тұлғалардың бір-біріне жысқан хаттарына мән беріп, тарихи өтпелі мәндерде орын алған оқиғаларға зер салу керек. Себебі, көптеген ақиқатты, тарихи шындықтарды жазмұнына жасырған хаттардан білуге болады. Жаселен, Шәкәрімнің С. Мұқановқа, М. Шоқай-даң татар ұлтының қайраткері Гаязбекке, Ә. Бөкенхановтың Александр Михайловичке және т.б. хаттардан сол кезеңнің ақиқатын бүкпесіз білесіз.

Сондай құнды хаттарды Мәшһүр Жүсіп Көпей-

бар» – деп айтуды еді. Соның сөзімен іздеп жүріп, ақырында тауып оқып шықтым. Бұдан басқа басылған кітаптарыңыз бар ма? Болса, аты қандай? Келесі хатта жазып білдіруіңізді өтінемін, – хатты жалғап: «Және сізден сұрайтын өтінішім – мына төменде аталған кісілердің мән-жайын, ата-тегін, қашан туып, қашан өлгенін білесіз бе? Бұлар да – сіздің замандастарыңыз. Білсеңіз, келесі хатта солардың толық жайын жазып жіберуіңізді

өтінемін. Ол кіслер:
Мақаш Қалтаев
Садырғалиұлы
Садуақасов Хамидолла
Алмасов Өткіrbай («Бұлбұл құс» - деген өлең жазған)
Қашафилдин Шаһмарданов
Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков
Ақылбек Сабад

Жоғалысы зияллыларының бір тобы. 1918 жыл

Сабыр ақын

Осылардың хал-жайын білсеңіз, тезірек жазып
шебере көріңіз. Бұлардан басқа Абылайдан бері
шыққан ақындардың аты болса, оны да жазыңыз.
Жаңе қандай өлең жазып қалдырган, кімдермен
айтысқан? Менің сұрайтыным – осы», – деп білімі
шешел, көргені көп ақын, шежіреші, этнограф,
тарихшиға қолқа салады.

Хаттық соңында денсаулығын күтіп ұстau үшін
шар-дәрмек салғаның айтып аяқтайды.

Тағы бір хатында: «...Омбыда бір ай бөгеліп, Кенесарының жорықтарын ақтarmaқпын. Кенесарының архиві бұл күнге шейін Омбыда сақтаулы...». «...Мүмкін болса, Кенесары жорығы
жайынан есіңізде қалған әңгіме болса, тез күнде
шеберуеге тырысыңыз. Кенесарының, әсіресе, Атбасар, Қараөткел төңірегіндегі аттаныстары, оған Қуандық, Сүйіндік қалай қарады? Шорман, Уәли, Коңырқұлжа – Кенені қалай көрді?

Сейтен, Тайжан әңгімесінің қызықты түрлері
болса.... жіберуіңізді өтінемін. Кенесары жайын-

да бірнәрсе жазбақшы едім. Соған осы сияқты
мағлұмат аса керек еді. Не қылса да есіңізде болын», – деп өтініш айтады.

Сондай-ақ, хаттық мазмұнынан: «Сіздің жіберген мағлұматыңыздан «Қозы Қөрпеш-Баянды»
басуға уағда беріп отыр. Өзгесі алі мәлім емес.
Айтқандарындастыруға көмектесе, «Қозыке» аз күндерде
дүние бетіне шығуна керек», – дейді.

Ғалымның бұл хаттарына комментарий келтіріп,
тарқату артық секілді. Сондықтан, хаттан біз не
алатынымызды бағамдасақ.

Біріншіден, XVIII-XIX ғасырда өмір сүрген, бірақ,
белгілі себептермен үміт қалған тарихи тұлғалардың есімін білеміз.

Екіншіден, Кенесары көтерілісіне Е. Бекмаханов-
пен бірге Э. Марғұланда көп еңбектенгенін үғамыз.
Бәлкім өр тарихши Ермұхан Кенесары жайлы жазуына
белгілі деңгейде ғалым көмектескен болар.

Үшіншіден, Мәшін Жүсіп пен Әлкей Марғұлан
әкелі-балалы, ағалы-інілі секілді өте жақын ара-
ласқанын үғамыз.

Енді, хатқа байланысты қандай әрекет ету керектігін сөз етсек...

Шұғыл қолға алатын іс. Хатта келтірген тарихи тұлғалардың қазақ қоғамындағы орны мен адамдық болмыс-бітімін анықтап, XXI ғасырдың урпағына насыхаттауды қолға алу қажет.

Кейінге шегіндірмейтін іс. Хатта айтылған тарихи фактілерді айқындаپ, тарихи айналымға кіргізіп, осы негізде монографиялар мен зерттеу еңбектерін шығару керек.

Мұндай пайымдарды Марғұлан жазған хатынан кейін түйіндейміз. Дегенмен, Мәшһүр Жұсіптің Әлкейге жазған хаты табылса, Мақаш Қалтаев, Садырғалиұлы, Садуақасов Хамидолла, Алмасов Өткірбай («Бұлбұл құс» – деген өлең жазған), Қашағилдин Шаһмарданов, Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібеков, Ақылбек Сабал, Сабыр ақын және хан Кененің ұзақ жылдық ұлт азаттық көтерілісі жайлы көптеген мағлұматтар білер едік.

Алайда, жоғарыда аталған тұлғалардың бәрі жайлы дерек көздері кездеспесе де, Жанұзақ Жәнібеков, Ақылбек Сабал, Сабыр ақын жайлы кездеседі.

Жанұзақ Жәнібеков – «Алаш қозғалысының қайраткері. Ол 1889 жылы Қызылжар қаласында туған. 1905-1911 жылдары Петропавлдағы мектеп пен медреседе оқыған. Шығармашылықпен ерте айналысады. 1908 жылы Қазанның «Шәраф» баспасынан «Айна» атты ағартушылық өлең жинағын шығарады. 1912 жылы Петропавл типографиясына қызметке тұрады. 1913 жылы Орынборға келіп, «Қазақ» газетіне корректор болып жұмысқа орналасады. 1915 жылы Н. Құзембайұлымен біргіп Орынбордан «Құран құралы» атты еңбек жариялады. Қаламы теселіп, білікті журналист дәрежесіне көтеріледі. 1917-1919 жылдары ұлттағдыры шешілетін барлық саяси істерден шет қалмайды. 1917 жылы 14 желтоқсанда Орынборда Алаш партиясының Торғай облыстық комитеті ашылғанда (төраға Э. Бекейхан), соның қазынашысы болып сайланады. Осы жылы «Еркін дала» үйіміна мүшелікке өтеді. 1918 жылы «Қазақ» газетінің редакторы болады. Шебер көсемсөзші ретіндегі халықтың рухын көтеретін, көзін ашатын мақалалар жазады» [3].

Ал, **Сабыр Садықұлының** туған жылы белгісіз. Ақын Қостанай облысы, Торғай өңірінің тумасы. Әмір деректері сақталмаған, замана туралы үзак толғауы ел аудында айтылады. Жыр үлгісінде жазылған толғауының негізгі тақырыбы - елжүрт, туған жер, замана жайы. Өлеңдері 7 буынды үлгіге құрылған. Сабыр ақын жайында С. Мұқанов зерттеулерінде айтылады. Ақын толғауы ҚР ҰFA OFK-ның сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақтаулы. [4]

۹
کل تاین اکمل مهنت با یاد اتفاق من
هر قدر بار از حق پیشمار گفتن ساید المعاشر
نموده ام و دیده من نموده ام که درب و نگاه نموده
دست ب اینسته بر پایه تاینها و اینجا در عالم
نه سر که این را بین خود بینه بده و فریض
جاست که در همانجا را بوب قسمیها باید من بینه
و درین جهت آن در همه قسمیها استخراج شود یکه نه
همانها هستیا و یعنی میتوانی اینها را بخوبی داشت
با اینکه دو بیرون ب اینها نکن و فردا
پایه اینها را کار بینه نکن باشد و همچنان
که علاوه اینها هستیا که بینه بر پایه تو خواسته نه همچنان
که کجا بود و هنگل را اینها خالیده و خواه
که اینها را در دستی پا را داشتما که از اینها نموده
دو زیب چشم را نموده که از که بینه کسی میتواند
مسر زدن که هر را نموده همچو اینها میتوانند که میتوانند
ور پایی مساید اینها را نموده و در کجا
نماید بلکه اینها رسیده شده و میتوانند
و اینها بقول مسخر خودها هم زیسته که هر کجا
اینها مساید خار و نکشم چهار دنگوی نمی
با خسته اینها نموده نمایم از جیونه هم
چیزی نمایم و میتوانند که نمی
که بینه قازار اینها که آنی و فریض
پوچکه نماید و له نماید که نموده که اینها
میتوانند پله اینها دم کنم یو نمی
پله دم کنم چهار کنم کنم با یعنی
با خسته اینها بینه پایه اینها بخوبی اینها

Ақылбек Сабалұлы, (Ақылбек бин Сабал Тұрабаев) 17.9.1880, бұрынғы Семей облысы, Қарқаралы уезі, Ақбота болысында туылып, 1919 жылы 4 қаңтарда қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Бесқарағай ауданы, Бестерек мекенінде қайтыс болған. Ахмет Риза медресесінде оқыған. Араб, парсы, түрік тілдерін жетік білген. Ақындық өнерде Абайды ұстаз тұтқан. Шығыс әдебиетінің қиссалайларын аударып, қазақ жазба әдебиетінің тақырып көлемін кеңейткен, уақығалы поэма-достандар жазып байытқан. Қазан баспасынан шаққан қиссалары: "Тайир-Зұһра" (1902, 1911), (бұл поэмасы "Ташық-наме" (1976) жинағына кірген), "Бозжігіт" (1910, 1911), "Қисса Марғұба" (1911), "Ибраһим" (1911), "Хикмет Нығымет" (1911), "Қырық үәзір" (1911, 1920), "Алтын балық" (1912), "Самруғ" (1915), "Дандан ғашық" т. б. Қазаннан басылып шаққан тол шығармалары: "Мағшұқ наме" (1910, 1911) — жастық-махабbat жайындағы өлеңдер, "Назым" (1911), "Сұм заман" (1911), "Фибратнама" (1911), "Сәтбек батыр" (поэма, 1911, 1915) т. б.

Өз қолынан жазған еңбектерінен үш қолжазбасы бар. Өлең-жырларының негізгі тақырыбы: адамгершілік, адалдық, әділеттік, өнер-ғылым жаселелері [5].

Тарихи құнды хаттардың бірін Мәшһүрге (авт. 2 шт сакталған) Ж. Аймауытов жазады.

Бұл хат кешірім сұраудан басталады: «*Сізге үлкен ұтты болдым. Не деп ғафу өтінемін десем де, ол өтінішім түкке тұрмайды. Өйткені екі хатыңызға бірдей жауап қайыра алмағаным кешірмейтін күнә болды. Ренжіген шығарсыз, тек қарғамасаңыз болды. Боқтауға, ұрсуға, ұруға жойынымды ұсынып тұрмын*

Мұнда Мәшһүр-Жүсіптен алдында екі рет хат шыған Жүсіпбек Аймауытов оған жауап жазбағанын, оның Мәшекең тарапынан боқталуға, ұрсылуға, ұртулуға бар екенін, тек қарғыс арқалағысы келмейтінін айтады. Демек, Мәшекенің мінезін жақсы билетін болғандықтан, осылай жазғаны анық. Зиялдылықтың шыңына шыққан, ұлт жазушысы, аса болімді және әр сөздің қадірін билетін, ол сөздері өз-өз орындарына қоя білетін Жүсіпбек Аймауытов шатқа да артық сөз жазып, құр босқа шығындалмаса перек. Хат басындағы бұл 2-3 сөйлемнен біз қарашайым адам Мәшһүр-Жүсіптің мінезінің кейір

қырларын танимыз. Хат арықарай былай деп жалғасады: «*Екі жарым ай болды, үйден түзге шықпағаным. Не істедің десеніз, «Қылаутта» жатып бір роман жазып бітірдім, өзіңіз көрген «Қартқожадан» үлкендігі екі есе үлкен болады. Бар ойым, ынтам, рухым сол романға кетіп, тап жынды кісідей болыппын, досты, жолдасты, құрметті, қымбатты ағаны ұмытып кете жаздаппын. Мен құнді қалай өткізеді десеніз, міне, былай: таңтертең сағат сегізде тұрамын да, шай ішіп, қызыметке бола оқытуға кетемін. Құніне алты сағат бала оқытамын. Сағат үштен үйге келемін, тамақ ішемін. Одан кейін үйықтаймын. Сағат алты-жетілерде оянамын. Шай ішемін. Сүйтем де жазуға отырамын. Сол отырғаннан тұнгі сағат екі-үшке дейін отырып қалам. Эбден талғанда барып үйықтаймын. Міне, екі жарым айдай көрген өмірім осы.*

Бірақ, бұл қунде романым бітті. Баспаға жібергелі отырмын. Басылып шықса көрініц.» [6.259]

Міне, дәл осы сөйлемдерден біз қазақ әдебиетінің классигі, Алаштың ардақтысы Жүсіпбек Аймауытұлының жазушылық шеберханасы (лабораториясы)-на жолығамыз. «*Қылаутта жатып*, жақадан жазып бітірғен «*үлкендігі Қартқожадан екі есе үлкен*» романды «Ақбілек» деп ойларсыз.

Дегенмен, «Ақбілек» романы «Қартқожадан» үлкен емес. Демек, бұл басқа роман. Мұны анықтау филолог ғалымдардың атқарар ісі. Дегенмен, ғалымдар назарына Ж. Аймауытовтың «Кенесары» жайлы жазған романы екенін айтсақ.

Хатта: «*Сұлтанмахмұт сөздерін былтыр түгел жинап үлкен кітап қылыш, баспаға бергенмін. Одан «басылды» деген хабар алып отырмын, рас болса. Бұл жайындағы бір міндет тәрізді нәрсе еді. Ендігі сіздің атыңызды тарихта қалдыруға қолдан келгенше жәрдем ету. Оны орындаі алам ба, жоқ па?! Білмеймін. Өйткені ескі сөздің, бұрынғы ақынның қадірін білетіндер азайып барады*» – дегенінен Жүсекенің Торайғыровтанудың негізін қалаушының бірі екенін білеміз.

Ал жазушының екінші хатынан тіптен қызық фактілерді көзіктіреміз. Онда: «...Суретіңіз сақтаулы», [7.244] – деп хатқа нұкте қояды.

Жалпы осы сөйлемнен көп нәрсені түйіндеуге,

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Ергебеков Қ. Баянғұмыр. – Алматы: Жазушы, 1991. – 232 б.
2. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармалар жинағы. 13 том. – Павлодар қ.: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 31-34 бб. бет
3. <http://kze.docdat.com/docs/376/index-42704.html?page=10>.
4. Қазақ энциклопедиясы, 7-том. – Алматы, 1997.
5. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы.
6. Ж. Аймауытов. Бес томдық шығармалар жинағы. 5т. – Алматы: Галым, 1999. 304-б.
7. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 5т. – Алматы: Галым, 1999-304 бет.

ғылыми жол іздеуге болады. Мысалы, Жұсіпбек қолындағы Мәшекенің суреті сақталды ма, әлде репрессия заманында бірге жойылды ма? Немесе ақынның құнды мұралары Жұсіпбектің қолына жетті ме? Жетсе, Ж. Аймауытұлы оны баспа беттеріне шығарды ма, болмаса жеке кітаптар ретінде дайындалды ма? Міне, бұл сұрақтар болашаққа өзекті етер жеке зерттеу болады.

Оған қоса, хат мазмұнынан хат жазушы мен алушының мінез-құлқын, тұлғалық бейнесін,

сол уақыттың қоғамдық, саяси, әлеуметтік жағдайлардың көрініс табуы, оған байланысты қазақтың ұлт зиялымарының пікір, көзқарастары, хаттарда көрсетілген Баянауыл, Кереку, Семей, Шымкент, Ташкент, Мәскеу, Ленинград және т.б. өңірлердің әлеуметтік ахуалдарын зерделеп білеміз, ғылыми жол іздеуге болатынын танимыз.

Сондықтан, ғалымдар мен публицисттер тарихи тұлғаларымыздың бір-біріне жазған хаттарына назар аударып ерекше мән берсе екен дейміз.

Резюме

Во все времена письма раскрывают истину и являются ценностными реликвиями. В своей статье автор анализирует письма Шакарима к С. Муханове, М. Шокая к Гаязбеку, А. Бокейханова к Александру Михайловичу и письма других личностей, внесших значительный вклад в историю страны.

summary

No matter in which century was it written, the letters that reveal the truth are valuable relics. The author in his article wrote about letters of Shakarim to S. Mukanov, M. Shokai's to Gayazbek, A. Bokeihanov's to Alexander Michailovich and others that have important role in the history.